

МАРИО ЛИГУОРИ
ЖЕЉКО МИЛАНОВИЋ

ИЗМЕЂУ ЗАТВОРА И НАДЗОРА:
КРОЧЕ И ГРАМШИ КАО ПРИМЕРИ
СЕЛЕКТИВНОГ ТРЕТМАНА ИНТЕЛЕКТУАЛНЕ
ОПОЗИЦИЈЕ У ФАШИСТИЧКОЈ ИТАЛИЈИ

САЖЕТАК: Рад анализира селективни карактер репресије у фашистичкој Италији кроз компаративну студију случајева Антонија Грамшија и Бенедета Крочеа. Полазећи од теоријских увида о насиљу у тоталитарним системима, рад преиспитује тезу о једноликости фашистичке репресије и указује на њен инструментални и стратешки карактер. Анализирају се механизми државне и парадржавне принуде – од сквадристичког насиља до законодавних мера – као средства политичке консолидације режима. Централна теза рада јесте да третман интелектуалне опозиције није био арбитран, већ условљен перцепцијом степена претње, односно идеологијом прогањаних интелектуалаца: док је Кроче, као представник либералне традиције, био подвргнут надзору и ограничењима, али истовремено делимично толерисан унутар режима, Грамши је, као експонент револуционарног марксизма и организоване партијске опозиције, доживео егземпларну затворску казну. Тако се показује да је фашистичка политика према интелектуалцима функционисала као модел селективне репресије, у којем су казнене мере и контролисана толеранција употребљаване као комплементарне стратегије очувања хегемоније.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Италија, Антонио Грамши, Бенедето Кроче, италијанска култура, фашизам, Бенито Мусолини, опозиција, насиље, либерализам, комунизам

Увод

Фашистички режим у Италији, под вођством Бенита Мусолинија, представља парадигму тоталитарне власти, у којој се државна доминација реализује кроз сложен спој институционалних механизма и културно-идеолошких стратегија. Његова политичка ефикасност није била заснована искључиво на грубој физичкој принуди, већ и на систематском обликовању јавне мисли, интелектуалног дискурса и образовних институција. Под фашизмом су се интелектуалци и политички опозиционари нашли у незавидном положају, што је довело до различитих модалитета државне и парадржавне репресије. Сквадристичко насиље, цензура, законска ограничења и институционализовани надзор коришћени су као инструменти очувања хегемоније, али њихова примена није била хомогена; напротив, репресивне стратегије показују изразиту селективност, засновану на перцепцији степена идеолошке претње коју поједина интелектуална фигура оличава.

Полазећи од премисе да је култура у италијанској историји конститутивни и неодвојиви елемент политичког живота, овај рад пружа компаративну анализу два кључна представника интелектуалне опозиције: Антонија Грамшија и Бенедета Крочеа. Грамши, као теоретичар марксизма и лидер Комунистичке партије, перципиран је као опасан противник фашизма чије је деловање директно угрозило политичку стабилност режима. Услови његовог заточеништва и егземпларна затворска казна коју је добио илуструју модалитет оштре репресије. Насупрот томе, Кроче је, као бард либералне традиције, био подвргнут строго контролисаном надзору, али и делимично толерисан – што указује на случај надгледане културне толеранције према интелектуалцима који нису перципирани као непосредна претња.

Истраживачки приступ овог рада произилази из потребе да се преиспита конвенционална теза о једноликости тоталитарне репресије. Наиме, у раду желимо да покажемо да фашистички режим није, како се понекад мисли, функционисао као монолитни апарат принуде, већ као сложен, стратешки оркестриран систем, у којем су репресија и толеранција биле инструментализоване у зависности од идеолошког профила интелектуалца односно политичког противника. Кључни теоријски оквир рада ослања се на концепте културне хегемоније, селективне репресије и политичке функционалности насиља, који омогућавају интердисциплинарни приступ: с једне стране анализу институционалних механизма, а с друге интерпретацију културно-идеолошких стратегија режима. Наша централна претпоставка јесте да је фашистичка репресија

према интелектуалцима била селективна и степенована, што значи да је интензитет казних мера и ограничења варирао у складу са субјективном и институционално артикулисаном перцепцијом претње коју појединачна фигура представља.

Имајући у виду класична историографска остварења, као и најновије студије на италијанском и енглеском језику објављене у последњој деценији, наш рад има за циљ да покаже како је селективна природа репресије омогућила фашизму да одржава хегемонију, минимизује потенцијалну опозицију, а истовремено легитимише учинак власти у јавном и културном простору. Компаративна анализа Грамшија и Крочеа омогућава закључак да стратегије репресије Бенита Мусолинија нису биле арбитрарне, већ функционално условљене идеолошким и политичким контекстом, чиме се обogaђује разумевање односа власти и културне елите између два светска рата.

Фашистичка репресија

Владавина Бенита Мусолинија може се окарактерисати као класичан тоталитарни режим, у којем се држава, друштво и политичка партија интегришу у један органски систем, док диктатор те структуре доживљава као монолитни организам. У класичном концепту тоталитарних режима, према теоријским смерницама које је дефинисала Хана Арент, тоталитаризам је екстремни облик диктатуре у којем се појединци атомизују и изолирају, јер је кључни циљ владајуће елите преобликовање људске природе.¹ У таквом поретку индивидуализам карактеристичан за капиталистичка друштва постаје улазница грађана у тоталитарну сферу, која се схвата као апсолутна и неограничена власт државе.² У италијанском случају историчари се у великој мери слажу да је фашизам средином двадесетих година XX века успоставио апсолутну контролу над друштвом. Овај подухват, притом, није био резултат искључиво капиларне мреже корупције³ и агресивне репресије,⁴ већ је такође произишао из снажне, свеобухватне идеологије која је мобилисала грађане и креирала специфичан облик масовног

¹ Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, Harvest Press, New York 1951, 323–329.

² Natasha M. Ezrow and Erica Frantz, *Dictators and Dictatorships: Understanding Authoritarian Regimes and Their Leaders*, Continuum, New York 2011, 28.

³ Paolo Giovannini e Marco Palla, *Il fascismo dalle mani sporche*, Laterza, Bari–Roma 2019.

⁴ Matteo Millan, *Squadristi e squadristi nella dittatura fascista*, Viella, Roma 2014.

реакционарног покрета.⁵ Кроз комбинацију идеолошке индоктринације, дисциплине и културне пропаганде, режим је постепено елиминисао сваки облик политичке или социјалне дисонанце, учвршћујући свој апсолутизам.

Из темељне анализе историјских извора да се закључити да је случај Матеоти покренуо формирање организоване опозиције, која је схватила да власт не преза ни од чега те да се Италија постепено претвара у бруталну диктатуру. Како то резимира Делзел, 30. маја 1924. године Ђакомо Матеоти је у парламенту оптужио Мусолинија за изборну крађу.⁶ Једанаест дана касније, тог храброг народног посланика киднаповали су у близини његове куће на Тибру стране сквадристи на челу с Америком Думинијем, а потом га убили и закопали на удаљености од свега неколико километара од Рима.⁷ Таква акција захтевала је систематску организацију парламентарних јединица, које је режим успоставио на врло ефикасан начин. Ово указује на јасну намеру да се елиминише сваки облик различитог политичког гласа и да се онемогући откривање истине о поступцима режима.⁸

Ниједна озбиљна анализа фашизма, чак ни она чији примарни фокус није експлицитно усмерен на феномен насиља, не може задобити научни кредибилитет уколико занемари чињеницу да се такав режим није могао успоставити – нити одржати – без систематске употребе силе.⁹ Сматрамо да је ово питање од пресудног значаја, с обзиром на то да је у појединим јавним круговима распрострањено мишљење да је диктатура у Италији током прве половине XX века била релативно блага у поређењу с екстремним облицима насиља у нацистичкој Немачкој и комунистичком Совјетском Савезу.¹⁰ Према тврдњи Герхарда Моса, фашизам је у

⁵ David Ranton, *Fascism: Theory and Practice*, Pluto Press, London 2020, 141.

⁶ Charles F. Denzell, *Mussolini's Enemies: The Italian Anti-Fascist Resistance*, Princeton University Press, Princeton 1961, 13.

⁷ Исто.

⁸ За детаљно изучавање креирања и развоја полицијских снага које је режим користио у своје сврхе види студију Џонатана Данеца која анализира процес регрутовања и обуке репресивних јединица, као и начин на који је надлежно министарство надгледало њихово деловање: Jonathan Dunnage, *Mussolini's policemen: Behaviour, Ideology and Institutional Culture in Representation and Practice*, Manchester University Press, Manchester – New York 2012.

⁹ За детаљнију историјску и теоријску анализу фашизма, видети: Stanley G. Payne, *A History of Fascism: 1914–1945*, University of Wisconsin Press, Madison 1995. За детаљно разумевање фигуре и улоге Бенита Мусолинија у оквиру италијанске и шире европске историје, погледати: Peter Neville, *Mussolini*, Routledge, London – New York 2003.

¹⁰ Матео Милан наглашава да је Италија, у оквиру својих империјалних и окупационих политика у Африци и на Балкану, систематски прибегавала прекомерној употреби силе, укључујући и примену недозвољених средстава

условима мира примењивао методе карактеристичне за ратне околности, што је довело до брутализиције политичког живота и институционализације насиља као елемента друштвених односа.¹¹ Како је приметио Матео Милан, насиље је у Италији, првој западној држави која је након Великог рата искусила ауторитарни режим, постало не само средство политичке репресије већ и културна вредност, стил живота и инструмент појединца за успостављање апсолутне контроле над целокупним друштвеним системом.¹² У светлу ове констатације, можемо закључити да је период италијанског фашизма један од најгрубљих примера институционализованог насиља у историји модерне Европе. Догађаји као што су Марш на Рим из 1922. године (који је означио долазак Бенита Мусолинија на власт) и убиство политичког противника Ђакома Матеотија не могу се посматрати као изоловани инциденти, већ као саставни делови свеобухватне стратегије терора.¹³ Физичко елиминисање противника, проглашавање других политичких партија илегалним и апсолутна контрола медија – представљали су тешке мере репресије, креиране да би се онемогућио било какав облик слободног политичког деловања. Поред ових директних метода, режим је уредио и културни и образовни живот као инструмент контроле: пропаганда и цензура омогућавале су стварање окружења у коме је сваки аспект јавног и приватног живота морао да буде подвргнут контролном механизму.¹⁴ То имплицира да је култура – као примарни предмет интересовања свих нас који се бавимо тумачењем културних образаца – била изложена систематској брутализицији. Тако је идеолошка инструментализација митова о Рисорђименту и наслеђу старог Рима допринела успостављању норме у којој је послушност држави и партији била основни принцип друштвеног

ратовања, чиме је нарушавала тадашње међународноправне стандарде и хуманитарне норме (Matteo Millan, *Squadrisimo e repressione: una via italiana alla violenza?*, in: *Il fascismo italiano: Storia e interpretazioni* (a cura di Giulia Albanese), Carocci, Roma 2021, 38).

¹¹ Gerhard L. Mosse, *Le guerre mondiali. Dalla tragedia al mito dei caduti* (trad. Giovanni Ferrara degli Uberti), Laterza, Roma-Bari 1990, 175.

¹² Matteo Millan, *Squadrisimo e repressione: una via italiana alla violenza?*, 28–31.

¹³ Према тврдњама Алберта Страмачонија, само између 1931. и 1932. године више од 1500 опозиционара, углавном чланова Комунистичке партије, било је ухапшено и затворено, док су готово сви значајнији противници режима били под строгим надзором (Alberto Stramaccioni, *Storia d'Italia 1861–2006*, Editori Riuniti, Roma 2006, 178).

¹⁴ Едвард Таненбаум истиче да су истакнуте личности као што су Тосканини, Ферми, Борђезе и Салвемини биле приморане да напусте Италију, док су сви писци који нису отворено подржали режим били изложени значајним притисцима и доведени у неповољан положај (Edward R. Tannenbaum, *The Fascist Experience: Italian Society and Culture 1922–1945*, Basic Books, New York – London 1972, 280).

живота. Ратна пропаганда је додатно учврстила систем, промовишући истовремено националну супрематију, војну дисциплину и непријатељство према стварним и измишљеним противницима. Војска и регуларна полиција деловале су у оквиру формалних законских норми,¹⁵ док су парадржавне формације, попут сквадриста/црнокошуљаша, постале екстензивни инструмент терора, који је по потреби надилазио границе легалне државе. Опозициони лидери и активисти често нису имали другог избора осим бекства, с обзиром на затворске казне у изузетно тешким условима. И затворски систем је функционисао као наставак репресивног апарата, где је страдање и ограничење слобода појединца постало средство укупне контролне стратегије режима. Таква координација институционализоване и парадржавне репресије, подржана идеолошком и културном машинеријом, показује како је фашистички режим успео да конструише сложену хијерархију власти у којој је отпор био практично немогућ.

Бенедето Кроче под фашизмом

Премда је Мусолини испољавао све карактеристичне црте ауторитарног и тоталитарног вође решеног да систематски примени насиље ради успостављања и одржавања апсолутне моћи, његов однос према различитим облицима опозиције није био униформан, већ условљен конкретним политичким потребама, нарочито настојањем да се очува фасада формалног либерализма. Такав приступ најбоље илуструје случај Бенедета Крочеа.

Бенедето Кроче, незамењив светионик европске културне и интелектуалне традиције, познат и признат у Италији и иностранству, заслужено се убрајао међу истакнуте антифашисте. Према тврдњама Фабија Фернанда Ризија, Кроче је непрестано био под строгим присмотром,¹⁶ а сквадристи су редовно покушавали да упадну у његову кућу. Једном приликом госпођа Кроче их је отерала, што је Мусолинију послужило као опомена да би га отворено непријатељство према интелектуалцу таквог калибра могло скупо

¹⁵ Многи историчари су се бавили нормативним оквиром којим је фашизам током XX века систематски укидао слободе и сводио их на минимум, анализирајући како институционалне и правне структуре производе и легитимишу режимско насиље. Међутим, основни и непревазиђени примарни извор за проучавање законодавних механизма кроз које су те промене формализоване остаје *Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia* – службени гласник у којем су објављивани сви закони и декрети режима. Као пример, једно од таквих издања доступно је у електронском облику на: <https://www.gazzettaufficiale.it/eli/gu/1925/09/26/224/sg/pdf> (Консултовано 20. 2. 2026).

¹⁶ Fabio Ferdinando Rizi, *Benedetto Croce and Italian Fascism*, University of Toronto Press, Toronto 2003, 173.

коштати.¹⁷ Ипак, Кроче је током фашистичке владавине, за разлику од многих других интелектуалаца, све време остао у Италији,¹⁸ где је наставио своју јавну делатност као сенатор у парламенту, гласавши за Мусолинија како приликом његовог доласка на власт, 1922. године, тако и током кризе изазване случајем Матеоти, 1924. године.¹⁹ Овај парадокс – јавна ангажованост у институцијама режима, уз очување сопствене интелектуалне и моралне аутономије – илуструје сложеност положаја италијанских мислилаца у време фашизма и потребу за разумевањем историјског контекста. Наиме, када је Ђовани Ђентиле објавио *Манифест фашистичких интелектуалаца* (21. априла 1925), Кроче је саставио и објавио одговор у виду *Манифеста антифашистичких интелектуалаца*, показујући тиме да није био слуга режима већ човек који држи до своје аутономије, коју је могао да сачува захваљујући статусу интелектуалца познатог широј европској публици.²⁰ Како је Кроче тврдио у *Манифесту*, фашизам је представљао недоследан и бизаран покрет, инструмент демагогије и ауторитаризма, карактерисан слабом вером у улогу цркве и традиционалних вредности, и, што је најважније, удаљен од културе – без које Италија није могла да има светлу будућност.²¹ Гвидо Бонсавер подсећа да је Кроче доследно одбио предлог да учествује у раду на *Италијанској енциклопедији*, коју је осмислио Ђентиле.²² Ипак, режим му је оставио значајан простор за деловање, јер је Мусолини желео да избегне критике домаће, а нарочито иностране јавности.²³ Међутим, други интелектуалци махом нису делили његову судбину: многи од њих завршили су у затвору, где су их дочекали исти, изузетно тешки услови живота који су задесили и друге политичке противнике режима.²⁴ Из тога се може закључити да је Крочеов однос према фашизму био посве амбивалентан, премда се не може објективно тврдити да се напуљски интелектуалац компромитовао. Он је остао на безбедној дистанци, избравши да се не ангажује активно против Мусолинија, али није ни пристао на сарадњу с њим, барем

¹⁷ Charles F. Delzell, *Mussolini's Enemies*, 89.

¹⁸ Edward R. Tannenbaum, *The Fascist Experience: Italian Society and Culture 1922–1945*, Basic Books, New York – London 1972, 279.

¹⁹ Tom Behan, *The Italian Resistance: Fascists, Guerrillas and the Allies*, Pluto Press, London 2009, 13.

²⁰ Guido Bonsaver, *Culture and Intellectuals*, in: *The Oxford Handbook of Fascism* (Edited by R. J. B. Bosworth), Oxford University Press, New York 2009, 111.

²¹ Charles F. Delzell, *Mussolini's Enemies*, 91.

²² Guido Bonsaver, *Culture and Intellectuals*, 111–112.

²³ Исто, 118.

²⁴ David Ward, *Antifascisms: Cultural Politics in Italy 1943–46: Benedetto Croce and The Liberals, Carlo Levi and The „Actionists”*, Associated University Press, London 1996, 53.

не након 1925. године. Делзел истиче да целокупно дело Бенедета Крочеа у доба Мусолинија садржи латентни антифашизам, и да је чувени филозоф одбио да напише историју фашизма јер она није одговарала његовој визији италијанског друштва и државе.²⁵ Кроче је, додуше, сматрао да је фашизам представљао само привремену фазу у италијанској историји, верујући да он није био искључиво италијански већ европски феномен.²⁶ Како је нагласио Дејвид Ворд, Мусолинијев режим је према Крочеовом мишљењу функционисао као нека врста „вакцинације” која ће предупредити будућа обољења.²⁷ У писму америчком новинару Валтеру Липману из 1944. године чувени напуљски филозоф је о фашизму писао као о „инфекцији од које смо оздравили”.²⁸

Случај Бенедета Крочеа представља занимљив пример сложеност односа интелектуалца према ауторитарном режиму и може се објаснити кроз две специфичне околности: једну, такорећи унутрашње природе, која проистиче из његових дубоких уверења и филозофских принципа, и другу, спољашњу, која је одређивала став самог режима према њему. Као упорни заговорник либерализма, Кроче је сматрао да држава нема право да грађанима, односно народу, ускрати слободу, а није могао да прихвати ни методе застрашивања и насиља према неистомишљеницима, што је значајно одређивало његов критички однос према властима. У том погледу италијански успех у доба Рисорђимента био је, према њему, израз успеха либералних идеја – модерне државе која почива на уравнотеженој расподели власти, поштовању традиције и континуитету с политичарима који су заступали најбоље либералне вредности, као што су били Ђовани Амендола и Франческо Саверио Нити. Ова интерпретација показује да је Крочеова филозофска позиција била утемељена на дубоком разумевању историјских процеса и узајамне везе између културе, политике и друштва. У кратком делу *Једнакости људи у слободи* Кроче је говорио о слободи као основи човечанства.²⁹ Такав став није могао да изнесе човек који, барем у домену филозофске спекулације, није испунио критеријуме према којима су се мериле активности италијанских интелектуалаца током двадесетих и тридесетих година XX века. С друге стране, постојао је и спољашњи разлог због којег је режим толеришао Крочеа: он је имао визију у коју се фашизам могао – барем дели-

²⁵ Charles F. Delzell, *Mussolini's Enemies*, 89.

²⁶ David Ward, *Antifascisms*, 73.

²⁷ Исто.

²⁸ Исто, 70.

²⁹ Benedetto Croce, *Parità degli uomini nella libertà*, in: *Quaderni della „Critica”*, n. 15, Guida Editori, Napoli 1949, 5.

мично – уклопити, јер је основне вредности модерног друштва видео у основама капитализма и у индивидуализму. Поред тога, патриотизам је доживљавао као неизоставни елемент у политичкој агенди сваког лидера који би се домогао власти, чиме је обезбеђена одређена граница његове прихватљивости од стране режима. У том смислу фашизам је Крочеа перципирао као својеврсног дисидента унутар заједничког система вредности – интелектуалца који није прихватао идеологију режима, али чији су се неки принципи и уверења на одређени начин поклапали с националним интересима, чиме је његова позиција остала сигурна и толерисана. Неки историчари иду и даље од тога, критички преиспитујући Крочеву позицију и доводећи је у директну везу с владајућом гарнитуром. Један од њих, Макртур Дестлер, истиче да је Кроче својим политичким и филозофским делима поставио темеље за настанак фашизма, не искључујући при томе употребу насиља као легитимног друштвеног средства.³⁰ У Италији су Крочеву позицију критиковали Тољати, који је сматрао да је његово држање током фашистичке владавине било помало контроверзно, и Салвемини, који је у његовом пасивном отпору уочавао проблематичну амбивалентност.³¹ С друге стране, Бобио истиче Крочеов отпор фашистичком режиму, као и његово изражавање и заступање идеала опозиције тоталитарној власти.³² Умногome сличан став изразио је интелектуалац другачије идеолошке провенијенције, Еуђенио Гарин, који је у Крочеу видео лидера демократске и либералне културе у Италији.³³ Тако се, анализирајући унутрашње и спољашње разлоге Крочеовог односа према фашизму, може закључити да је његова позиција резултат сложене равнотеже између личних филозофских уверења, историјског искуства и политичке реалности, што га чини примером интелектуалца који је успео да очува аутономију у доба ауторитаризма.

Случај Грамши као пример егземпларног прогона

Све што смо досад рекли о Крочеу није примењиво на случај Антонија Грамшија, чија је судбина белодано посведочила сву бруталност, нехуманост и немилосрдност режима Бенита Мусолинија. Наиме, док је Кроче, захваљујући својој културној и политичкој

³⁰ Chester McArthur Destler, „Some Observations on Contemporary Historical Theory”, *American Historical Review*, 55, n. 3, 1950, 503–529, 517.

³¹ Fabio Fernando Rizi, *Benedetto Croce and Italian Fascism*, 5–6.

³² Norberto Bobbio, *Ideological Profile of Twentieth-Century Italy* (Transl. Lydia G. Cochrane), Princeton University Press, Princeton 1995, 133–142.

³³ Eugenio Garin, *Cronache di filosofia italiana 1900–1960*, Laterza, Roma–Bari 1997, 171.

позицији у италијанским либералним круговима, успевао да одржи одређену интелектуалну дистанцу према фашистичкој власти и настави да делује као етички и културни водич, Грамши је био потпуно изложен репресији јер се као марксиста није уклапао у доминантни систем вредности и структурних односа моћи.

Политичка активност Антонија Грамшија, његова јасно артикулисана визија будућег италијанског друштва, као и његов стратешки и теоријски приступ трансформацији друштвених и економских односа, били су оцењени као директна претња стабилности и опстанку фашизма. Грамшијева интелектуална способност да артикулише политичке програме Комунистичке партије, те да систематски изграђује стратегију отпора и мобилизације радничких маса, претворила га је у мету државне репресије која је врло брзо прешла у демонстративну казну. Степен оштрине казне којој је Грамши био изложен – дугогодишње затварање у строгом режиму, ограничена могућност контакта са спољним светом и стална контрола његове интелектуалне и физичке аутономије – сразмеран је интензитету страха Бенита Мусолинија да неће моћи да консолидује власт ако не елиминише снажну препреку као што је Комунистичка партија, односно њен идеолог. Грамши је био више од интелектуалног и политичког ривала: он је представљао врхунски пример интелектуалне и стратешке снаге, а његово искуство илуструје како тоталитарни режими систематски гуше демократске и либералне противнике. Грамшијев случај указује на драматичну разлику између интелектуалне и политичке позиције унутар друштва: док је Крочеова позиција омогућавала делимичну заштиту и утицај у домену културне хегемоније, Грамшијева директна политичка активност и стратешки ауторитет изазивали су државну репресију као егземпларни образац политичке персекуције. Управо због тога Грамши постаје кључни пример за анализу начина на који тоталитарни режими реагују на интелектуални и идеолошки отпор. Када су почела масовна хапшења, он је остао у Риму, убеђен да ће парламентарни имунитет спречити његово притварање.³⁴ Како наводи Ђузепе Фјори, јавни тужилац је током процеса изјавио да је потребно онемогућити функционисање Грамшијевог ума на двадесет година.³⁵ Ипак, тај се план није у потпуности остварио: скончао је након једанаест година заточеништва, што у тамници, што у клиници, у крајње нехуманим условима. Ебнер је приметио да се Грамши у својим писмима из затвора често освртао на путо-

³⁴ Michael Ebner, *Ordinary Violence in Mussolini's Italy*, Cambridge University Press, New York 2011, 73.

³⁵ Giuseppe Fiori, *Antonio Gramsci: Life of a Revolutionary* (Translated by Tom Nairn), Verso, New York 1990, 24.

вање између Палерма и Устике као на стравично искуство.³⁶ У затвору је писао о Италији, Рисорђименту и улози комунизма, који је он сматрао природним исходом искуства Рисорђимента, али и о многим другим темама, често се осврћући на Крочеа, посебно на његове недоследности у схватању италијанске историје.³⁷

На основу ових размишљања није тешко приметити нарочито место које Антонио Грамши заузима у историји Италије XX века. Стив Цонс истиче да је тај интелектуалац родом са Сардиније уочио суштински аспект политичке моћи: друштвена власт није ограничена на једноставну доминацију једне групе и потчињеност друге, већ доминантне групе обично остварују контролу кроз значајан степен пристанка оних над којима владају.³⁸ Тиме је Грамши покренуо својеврсно питање подршке коју су Италијани обезбедили режиму. Међутим, питање консензуса током фашизма остаје веома осетљива и сложена тема, којом се историчари углавном ретко баве. Пол Корнер је покушао да се, кроз анализу извора и контекста, упусти у сложени колоплет догађаја, с циљем да формулише јасно и научно утемељен став: његов закључак гласи да је фашизам несумњиво уживао одређену подршку, имајући у виду да су Италијани били истовремено свесни бруталности режима и његових социјалних и економских реформи.³⁹ Фашистички режим, нарочито током двадесетих година, настојао је да се представи као динамична власт способна да обезбеди годишњи одмор, јефтине железничке карте, ограничену социјалну заштиту и изградњу нових инфраструктурних пројеката.⁴⁰ Међутим, Корнер указује и на једну још драматичнију димензију: национална реторика након Другог светског рата настојала је да успостави профилисану разлику између „добрих Италијана” и „лоших фашиста”. Према тој реторици Италија није доживела свој Нирнбершки процес, што је значило да је јавност морала да прихвати слику да су Италијани већински били антифашисти.⁴¹ Такав наратив оправдава понашање читаве нације и омогућује појаву трансформизма – постепеног преласка бивших фашистичких кадрова у нове политичке странке које су долазиле на власт у послератној Италији. Ова динамика

³⁶ Michael Ebner, *Ordinary Violence in Mussolini's Italy*, 105.

³⁷ С обзиром на то да се име Бенедета Крочеа појављује на бројним местима у Грамшијевим *Свескама*, препоручује се да се консултује целокупно дело: Antonio Gramsci, *Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce*, Einaudi, Torino 1948.

³⁸ Steve Jones, *Antonio Gramsci*, Routledge, Abingdon, Oxon 2006, 3.

³⁹ Paul Corner, „L'opinione popolare nell'Italia fascista degli anni Trenta”. In: *Il consenso totalitario: opinione pubblica e opinione popolare sotto fascismo, nazismo e comunismo* (A cura di Paul Corner), Laterza, Roma–Bari 2012, 127–154, 133.

⁴⁰ Исто, 134.

⁴¹ Исто, 127.

показује како политички наративи могу обликовати сећање, интерпретацију историјских догађаја и легитимисање нових власти, релативизујући пак одговорност појединаца и друштва у целини.

Кроче и Грамши: сусрет либерализма и марксизма

За потребе овог рада занимљиво је посматрати и природу односа између Крочеа и Грамшија. Грамши је гајио дубоко поштовање и интелектуално дивљење према Крочеу као мислиоцу, препознајући у њему изузетно образованог филозофа. Комунистички лидер је чак у затвору записао да Кроче ни током најгоре фазе фашизма није изгубио свој унутрашњи компас, остајући непоколебљив у свом спокојству и чврсто верујући да зло, на крају, неће надвладати.⁴² Ипак, како подсећа Фабио Фердинандо Ризи, Грамши је Крочеву сарадњу са листом *Политика* тумачио као јасан сигнал афинитета напуљског филозофа према националистичкој идеологији.⁴³ Са своје стране, Кроче је ценио Грамшијева писма и његов интелектуални рад, али је касније закључио да сардински теоретичар није настојао да конструише самосталан филозофски систем, већ да успостави политичку партију.⁴⁴ У томе је Кроче видео суштински проблем „политизације филозофије”, будући да је чврсто веровао да култура мора да превазиђе политику, а не да јој буде потчињена. У Крочевејој визији култура је имала првенство: требало је да служи као водећа светлост и оријентир за сваку успешну политичку активност.⁴⁵ Ова теза указује на фундаменталну разлику у приступу: док је Грамши тежио да филозофска разматрања преточи у политичку стратегију и акцију, Кроче је инсистирао на аутономији културе као предуслову истинског демократског и либералног друштва. Њихово супротстављање, које није било лично већ концептуално, илуструје напетост између идеје културног ауторитета и практичне политичке делатности у Италији почетком XX века.

Уколико њихов однос детаљније анализирамо, сучељавање Крочеа и Грамшија можемо тумачити као две антиподске позиције: једна, либерална, непоправљиво је челична и статична, док је друга, револуционарна, изразито динамична, али осуђена на репресију због недостатка средстава и снаге у борби против немилосрдног режима. Поред тога, могло би се рећи да Кроче и Грамши

⁴² Antonio Gramsci, *Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce*, 179.

⁴³ Fabio Fernando Rizi, *Benedetto Croce and Italian Fascism*, 32.

⁴⁴ Исто, 250.

⁴⁵ David Ward, *Antifascisms*, 45.

изражавају две комплементарне перспективе: Крочеов идеализам лежи у самој идеји и ставу да с фашизмом не треба имати одвише додира, док се Грамшијева позиција заснива на потреби да се владајући режим што пре свргне. Кроче се залагао за стрпљиво ишчекивање „да олуја прође”, заборављајући притом да нису сви Италијани припадали образованим слојевима и/или утицајним породицама; напротив, велики број њих био је полуписмен или потпуно неписмен – радници, пољопривредници, шегрти – те их је било потребно извући из чврстих канци режима. Насупрот томе, Грамши је био свеснији те социјалне неподударности, и управо је због тога формулисао свој јасан став: кључни темељ либералне државе у Италији налазио се у историјској алијанси северних индустријалаца и јужних земљопоседника.⁴⁶ Стога су Грамши и његови савезници критиковали либералног филозофа због његовог схватања историје и одбијања идеје да фашизам мора бити заустављен револуционарним путем.⁴⁷ Кроче је, иначе, сматрао да је префашистичка прошлост Италије била углавном либерална, док је Грамши, напротив, у њој препознавао основне претпоставке и предуслове Мусолинијевог доласка на власт.⁴⁸ Кроче је инсистирао на томе да је фашизам представљао дисконтинуитет у италијанској историји, док је Грамши истицао јасну линију континуитета, указујући на трајне друштвене и економске структуре које су омогућиле раст и учвршћивање режима. Из тог разлога комунистички лидер се надао радикалној промени, револуционарном преокрету, како би се озбиљно и трајно превазишли услови који су довели до успона фашизма. Тим поводом Алберто Тоскано, у студији објављеној 2023. године на енглеском језику, испитује везе фашизма с последицама које су се осећале тек касније, након његовог пада. Такав приступ превазилази оквир конкретног историјског периода Мусолинијеве владавине и уводи нову перспективу за свеобухватнију анализу италијанства као појма који је фашизам, како директно тако и индиректно, несумњиво обликовао.⁴⁹ И без заузимања страна у овим супротстављеним ставовима, неупитно је да контраст између Крочеове теорије културе и Грамшијеве политичке стратегије осветљава дубоку супротност између интелектуалне и практичне оријентације у борби за демократију, показујући да је

⁴⁶ Ова идеја провејава у многим Грамшијевим свескама. За потребе овог рада можемо се позвати на следећи извор: Antonio Gramsci, *Quaderni del carcere*, Volume primo, Quaderni 1–5 (A cura di Valentino Gerratana), Einaudi, Torino 1977.

⁴⁷ David Ward, *Antifascisms*, 72.

⁴⁸ Исто, 72–73.

⁴⁹ Alberto Toscano, *Late Fascism: Race, Capitalism and the Politics of Crisis*, Verso, London 2023.

тек синергија различитих друштвених деловања могла пружити ефикасан отпор тоталитарном систему.

Закључак

Компаративна анализа Антонија Грамшија и Бенедета Крочеа показује да фашистичка репресија у Италији није била једноличан, механички примењиван систем насиља, већ флексибилан и стратешки артикулисан механизам управљања интелектуалним пољем. Разлика у третману двојице мислилаца не може се разумети као случајност или последица пуке личне нетрпељивости од стране режима, већ као израз рационално конципиране политичке процене. Управо у тој селективности огледа се један од кључних аспеката функционалности фашистичке власти. Наиме, Грамши је, као организатор и теоретичар револуционарног покрета, представљао структурну опасност по режим. Његова делатност није била ограничена на моралну или културну критику, већ је обухватала јасно артикулисан политички пројекат с потенцијалом мобилизације. Егземпларна казна којој је био подвргнут – дугогодишње заточеништво праћено здравственим урушавањем, те, на крају, смрћу као непосредном последицом утамничења – имала је двоструку функцију: неутрализацију конкретног противника и дисциплиновање ширег круга симпатизера. Репресија је, у том смислу, деловала превентивно и демонстративно, показујући границе дозвољеног политичког деловања.

С друге стране, Кроче је, као представник либералне традиције и носилац високог културног ауторитета, био смештен у амбивалентан положај: иако идеолошки дистанциран од фашизма, он није био носилац организоване револуционарне алтернативе. Режим је проценио да је његов утицај могуће каналисати и ограничити путем надзора, а не физичке елиминације. Такав третман указује на стратегију контролисане толеранције, којом се одржавао привид плурализма и културне нормалности, што је доприносило међународној легитимацији режима и унутрашњој стабилизацији.

Однос између Крочеа и Грамшија додатно осветљава сложеност интелектуалног поља у условима диктатуре. Упркос дубоким идеолошким разликама – између либералног историцизма и револуционарног марксизма – постојала је извесна узјамна свест о значају оног другог. Грамши је Крочеа читао озбиљно и критички, препознајући у њему централну фигуру италијанске културе, док је Кроче, упркос дистанци, уочавао интелектуалну снагу свог противника. Тај однос није био пуки антагонизам, већ напети дијалог који је обликовао теоријске позиције обојице.

Диференцијација у третману интелектуалне елите потврђује да је фашистичка власт деловала у складу с логиком политичке корисности. Интензитет репресије био је у директној сразмери с процењеним капацитетом појединца да произведе хегемонијски контранаратив. Управо ту се потврђује значај концепта културне хегемоније: фашизам није тежио искључиво физичком уклањању противника, већ контроли симболичког простора у којем се обликују вредности, уверења и историјске интерпретације. Репресија и толеранција функционисале су као комплементарни инструменти исте стратегије.

Истраживање је, стога, желело да и на овом примеру покаже да фашистичка власт није морала нужно деловати као хаотичан и искључиво насилан апарат. Напротив, њена ефикасност почивала је на способности да прецизно дозира принуду и интеграцију, казну и кооптацију. Случај А. Грамшија сведочи о границама које режим није био спреман да толерише, док случај Б. Крочеа илуструје простор у којем је било могуће одржати ограничену интелектуалну аутономију, без директног изазивања државне силе.

Шира импликација овог рада лежи у разумевању механизма ауторитарних система. Селективна репресија је, у италијанском случају, омогућила да се минимизују трошкови отвореног терора, а да се истовремено задржи ефикасна контрола над јавним простором. Анализа односа између власти и интелектуалне елите у фашистичкој Италији показује да је борба за хегемонију била подједнако важна као и институционална контрола. Управо у том пресеку идеја, културе и политике открива се сложена динамика тоталитарне моћи – динамика која превазилази историјски оквир између два светска рата и која остаје релевантна за разумевање савремених облика политичке доминације.

MARIO LIGUORI
ŽELJKO MILANOVIĆ

BETWEEN IMPRISONMENT AND SURVEILLANCE: CROCE AND GRAMSCI AS CASES OF SELECTIVE TREATMENT OF INTELLECTUAL OPPOSITION IN FASCIST ITALY

SUMMARY: This paper examines the selective nature of repression in Fascist Italy through a comparative case study of Antonio Gramsci and Benedetto Croce. Drawing on theoretical insights regarding violence in totalitarian systems, the study challenges the notion of the uniformity of Fascist repression and highlights its instrumental and strategic

dimensions. It analyzes mechanisms of state and para-state coercion – ranging from squadrist violence to legislative measures – as instruments of political consolidation. The central argument is that the treatment of intellectual opposition was not arbitrary but conditioned by the perceived degree of threat, specifically the ideology of the targeted intellectuals: while Croce, as a representative of the liberal tradition, was subjected to surveillance and restrictions yet partially tolerated within the regime, Gramsci, as an exponent of revolutionary Marxism and organized party opposition, endured exemplary imprisonment. The paper demonstrates that Fascist policy toward intellectuals functioned as a model of selective repression, in which punitive measures and controlled tolerance were employed as complementary strategies for maintaining regime hegemony.

KEYWORDS: Italy, Antonio Gramsci, Benedetto Croce, Italian culture, Fascism, Benito Mussolini, opposition, violence, liberalism, communism

Проф. др Марио Лигуори
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за италијанске и ибероамеричке студије
mario.liguori@ff.uns.ac.rs
ORCID: 0000-0002-9755-5218

Проф. др Жељко Милановић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српску књижевност и језик
zeljko@ff.uns.ac.rs
ORCID: 0000-0001-7573-8024